

ПАРАМЕТРИ ТЕОРІЇ ВІЛЬНОГО ОБ'ЄМУ СТЕКОЛ З ТРИГОНАЛЬНОЮ ЛОКАЛЬНОЮ КООРДИНАЦІЄЮ

Т.М.Мельниченко¹, Т.Д.Мельниченко¹, Я.Я.Коцак²,
Я.П.Куценко², П.П.Пуга³

¹ Ужгородський національний університет,
вул., Волошина, 32, Ужгород, 88000

² Міжвідомча лабораторія екологічних проблем
та радіаційної безпеки Карпатського регіону,
вул. Університетська 21, Ужгород, 88000

³ Інститут електронної фізики НАН України,
вул. Університетська 21, Ужгород, 88000

За даними про величини пружних модулів (E, μ) і температури склування T_g обчислено енергію утворення мікропорожнини E_h , об'єм мікропорожнини V_h , внутрішній тиск p_{im} та частку флуктуаційного вільного об'єму f_g в халькогенідних та оксогалогенідних стеклах. Встановлено емпіричну залежність величини $(1-2\mu)$ від об'єму мікропорожнини V_h .

З-посеред кінетичних підходів до процесу склування, які базуються на введенні одного внутрішнього параметра V_f (V_f – флуктуаційний вільний об'єм за Френкелем-Ейрінгом, який складається з N_h об'ємів флуктуаційних мікропорожнин V_h) вирізняється концепція флуктуаційного вільного об'єму [1–3]. Вона на теперішній час є однією з найбільш розроблених теорій. В рамках цієї концепції вдалося пояснити і цілком задовільно описати різні властивості аморфних полімерів і стекл, а завдяки новому підходу до інтерпретації поняття про вільний об'єм появилася можливість пояснити і частину протиріч, які спостерігаються між теорією і рядом експериментальних фактів, наприклад, виконання умови склування, яка полягає в сталості об'ємної частки f_g при температурі склування T_g , тільки в першому наближенні та ін. [3].

В новій інтерпретації поняття вільного об'єму утворення флуктуаційної мікропорожнини V_h зумовлене флукту-

аційним відхиленням віддалі між сусідніми кінетичними одиницями від середнього значення r_o , яке відповідає максимуму сили міжатомної взаємодії F_m . Такі критичні відхилення міжатомних віддалей від середнього значення нечасті, особливо при низьких температурах (відносний флуктуаційний вільний об'єм скловидних систем f_g становить всього 2–3 % від загального об'єму системи [2,3]).

Основні параметри цієї теорії (енергія утворення мікропорожнини E_h , об'єм мікропорожнини V_h , частка флуктуаційного вільного об'єму f_g і внутрішній тиск p_{im}) обчислюються за експериментальними даними про температуру склування T_g , коефіцієнт Пуассона μ та модуль пружності E із формул [2]:

$$E_h = \ln(1/f_g)RT_g, \quad (1)$$

$$V_h = [3(1-2\mu)/f_g (RT_g/E)], \quad (2)$$

$$p_{im} = E_h/V_h \quad (3)$$

Величина f_g зазвичай визначається за допомогою одного з рівнянь для темпера-

турної залежності в'язкості в області T_g , або із співвідношення

$$\Delta\alpha T_g = f_g \ln(1/f_g), \quad (4)$$

де використовуються коефіцієнти об'ємного теплового розширення нижче α_l і вище α_s температури склування T_g ($\Delta\alpha = \alpha_l - \alpha_s$). Наші дослідження показали [4], що для напівпровідникових стеклок з каркасом сітки, який утворюється переважно ковалентними зв'язками, виправдується спосіб обчислення f_g за даними про μ з рівняння (4), якщо врахувати взаємозв'язок величини $\Delta\alpha T_g$ з коефіцієнтом Пуассона μ [2]:

$$\Delta\alpha T_g \cong \frac{(1-2\mu)^2}{2(1+\mu)} \quad (5)$$

В даний час немає чіткого уявлення про природу коефіцієнта Пуассона, тому проведення досліджень для встановлення взаємозв'язку між величиною μ і відомими характеристиками твердих тіл має практичну і теоретичну цінність.

В роботі за даними про величини пружних модулів та температури склування обчислені параметри теорії вільного об'єму та розглянуто зв'язок коефіцієнта Пуассона μ ряду стеклок, каркас сітки яких побудований переважно ковалентними зв'язками, з середньоквадратичними відхиленнями атомів або груп атомів з рівноважних положень. Необхідні експериментальні дані про величини E , μ та T_g взято з роботи [4].

Обчислені з рівнянь (2–5) параметри суттєво залежать від характеру структури досліджуваних стеклок. Стекла бінарних систем As – S(Se) з незначним вмістом миш'яку побудовані з ланцюжків $S_n(Se_n)$ і кілець $S_8(Se_8)$, а стекла цих систем, склад яких близький до складу стехіометричної бінарної сполуки $As_2S_3(Se_3)$, побудовані з пірамід $AsS_{3/2}(Se_{3/2})$. В області, збагаченій миш'яком, структура скла визначається структурними одиницями $AsS_{4/2}(Se_{4/2})$. Структура оксигенідів подібна до структури As_2S_3 . Наявність у Sb_2O_3 галогенів до 6 ат.% не міняє відчутно структури

скла. Структурними одиницями (СО) скловидного Sb_2O_3 є тригональні піраміди $SbO_{3/2}$. Кожний атом сурми оточений сімома атомами кисню, що обумовлює перевищуючі нормальні валентності координації атомів у склі, а отже і жорсткості сітки скла [5]. Стекла потрійної системи являють собою статистичну суміш тригональних пірамід $AsS_{3/2}$ та тетраедрів $GeS_{4/2}$ [6]. В багатокомпонентних стеклах тетраедричні структурні одиниці $GeS_{4/2}$ більш активно проявляють свою індивідуальність, ніж тригональні $AsS_{3/2}$, тому, навіть в надлишку, піраміди $AsS_{3/2}$ не можуть повністю визначати властивості каркаса скла.

Стекла оксогалогенідів сурми характеризуються набагато більшими значеннями f_g , ніж халькогеніди, і невеликими V_h . Об'єм мікропорожнини в халькогенідних стеклах в декілька раз більший, ніж в силікатних стеклах, а енергія E_h змінюється в межах 12–16 кДж/моль як для оксигалогенідів, так і для халькогенідів (табл. 1.). Знаходить своє відображення той факт, що оксогалогеніди характеризуються завищеними, в порівнянні до халькогенідів, координаціями атомів, а також те, що тетраедричні СО $GeS_{4/2}$ мають менший ступінь заповнення простору (густина упакування і координаційні числа): об'єм флуктуаційної мікропорожнини V_h , що служить мірою середньоквадратичного зміщення атомів $\langle \Delta r_m^2 \rangle$ в результаті теплових флуктуацій ($V_h \sim r_o \langle \Delta r_m^2 \rangle$), найбільший в стеклах бінарної халькогенідної системи і найменший в стеклах оксохлоридної системи, а величина частки флуктуаційного вільного об'єму навпаки – найбільша в стеклах оксохлоридної системи і найменша в низькокоординуваних халькогенідних стеклах. Ці дані узгоджуються з даними [2], де було зазначено, що полімери з гнучкими ланцюжками мають дещо меншу величину f_g , ніж полімери, побудовані з жорстких ланцюжків.

Внутрішній тиск p_{im} приблизно співпадає з мікротвердістю в стеклах ок-

согалогенідів сурми і дещо відрізняється від мікротвердості в халькогенідних стеклах з малим вмістом миш'яку, які характеризуються лінійною структурою.

Було припущено [6], що аналогічно, як в металах, існує залежність μ від середньоквадратичних зміщень атомів $\langle \Delta r_m^2 \rangle$ ($\Delta r_m = (r_m - r_0)$ – граничне подовження міжатомного зв'язку) і в випадку

неорганічних стекло. На рис.1 і 2 представлено залежність між величиною $(1-2\mu)$ і V_h та $(1-2\mu)$ і відносним об'ємом мікропорожнини V_h/v , де $v=V_h/N$ – об'єм, що припадає на одну кінетичну одиницю для досліджуваних стекло. Відношення V_h/v розраховано з рівності

$$\frac{V_h}{v} = \frac{\ln(1/f_s)}{3\gamma_L} \quad (6)$$

Таблиця 1.
Коефіцієнт Пуассона та об'єм флуктуаційної мікропорожнини оксогалогенідних і халькогенідних стекло

Склад, ат. %	Порядковий номер	μ	$E \cdot 10^{-8}$, Па	F_g	$b \cdot 10^{-8}$, моль м ³	$p_{im} 10^8$, Па	$V_h \cdot 10^6$, м ³ моль	V_h/v	E_h , кДж моль	$1-2\mu$
Sb ₃₉ O ₅₈ Cl ₃	1	0.166	357.1	0.074	42,92	34.2	3,67	0,51	12.6	0,67
Sb ₃₉ O ₅₆ Cl ₅	2	0.158	364.0	0.080	43,75	35.8	3,47	0,50	12.4	0,68
Sb ₃₉ O ₅₅ Cl ₆	3	0.140	379.3	0.097	45,59	39.9	2,89	0,49	11.5	0,72
Sb ₃₉ O ₅₈ Br ₃	4	0.185	329.1	0.058	45,56	29.0	4,90	0,50	14.2	0,63
Sb ₃₉ O ₅₆ Br ₅	5	0.178	326.5	0.064	39,24	29.7	4,55	0,50	13.5	0,64
Sb ₃₉ O ₅₅ Br ₆	6	0.187	319.3	0.058	38,38	28.0	5,22	0,50	14.6	0,63
Sb ₃₉ O ₅₈ I ₃	7	0.199	306.1	0.051	36,79	25.6	5,93	0,50	15.3	0,60
Sb ₃₉ O ₅₆ I ₅	8	0.205	301.8	0.047	36,27	24.6	6,29	0,49	15.4	0,59
Sb ₃₉ O ₅₅ I ₆	9	0.206	298.7	0.047	35,90	24.2	6,06	0,50	14.6	0,59
As ₀₅ Se ₉₅	10	0.326	103.4	0.010	12,43	4.5	26,8	0,40	12.1	0,34
As ₁₀ Se ₉₀	11	0.331	109.9	0.009	13,21	4.7	29,5	0,40	13.8	0,38
As ₂₀ Se ₈₀	12	0.308	130.0	0.013	15,63	6.4	21,5	0,43	13.6	0,42
As ₃₀ Se ₇₀	13	0.290	140.8	0.017	16,92	8.1	17,0	0,44	13.8	0,48
As ₄₀ Se ₆₀	14	0.260	171.2	0.025	20,58	10.9	12,9	0,47	14.0	0,40
As ₅₀ Se ₅₀	15	0.300	129.3	0.015	15,54	6.6	23,4	0,43	15.6	0,25
Ge ₀₇ As ₃₂ S ₆₁	16	0.280	170.2	0.019	20,46	9.8	18.0	0,45	17.5	0,44
Ge ₁₃ As ₂₄ S ₆₃	17	0.250	181.5	0.028	21,81	12.1	13.6	0,48	16.5	0,50
Ge ₂₀ As ₁₆ S ₆₄	18	0.232	192.9	0.035	23,19	14.0	11.9	0,49	16.6	0,54
Ge ₂₆ As ₀₈ S ₆₆	19	0.177	208.9	0.065	25,11	19.1	7.5	0,50	14.4	0,65
Ge _{33.3} S _{66.6}	20	0.149	200.4	0.088	24,09	20.4	7.5	0,49	15.3	0,70

Як видно з рис. 1, залежність $(1-2\mu)$ від V_h/v для оксогалогенідних і халькогенідних стекол є лінійною, що свідчить про те, що коефіцієнт Пуассона μ цих стекол визначається, головним чином, граничними середньоквадратичними відхиленнями кінетичних одиниць із рівноважних положень $\langle \Delta r_m^2 \rangle$.

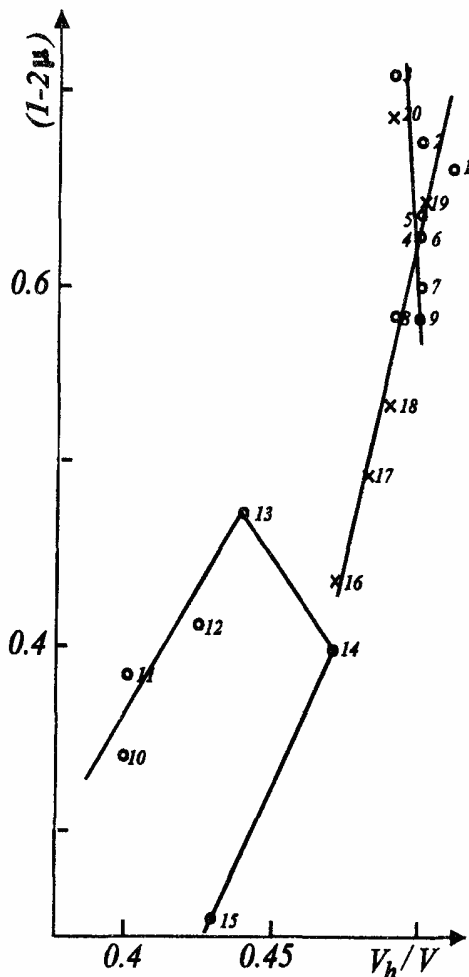

Рис.1 Залежність $(1-2\mu)$ від відносного об'єму флуктуаційної мікропорожнини V_h/v для оксогалогенідних (1-9), низько- (10-18) та висококоординуваних (19-24) халькогенідних стекол.

Перевірити зв'язок між $(1-2\mu)$ і V_h можна, якщо переписати рівняння (2) в вигляді

$$3(1-2\mu) = \left(\frac{f_g E}{RT_g} \right) V_h \quad (7)$$

Якщо μ визначається тільки об'ємом мікропорожнини V_h відношення $b = E f_g / RT_g$ повинно бути сталим. Як видно з таблиці, для всіх досліджуваних стекол це відношення є практично сталою величиною в межах однієї системи, а залежність $(1-2\mu)$ від V_h – лінійною (рис 2.).

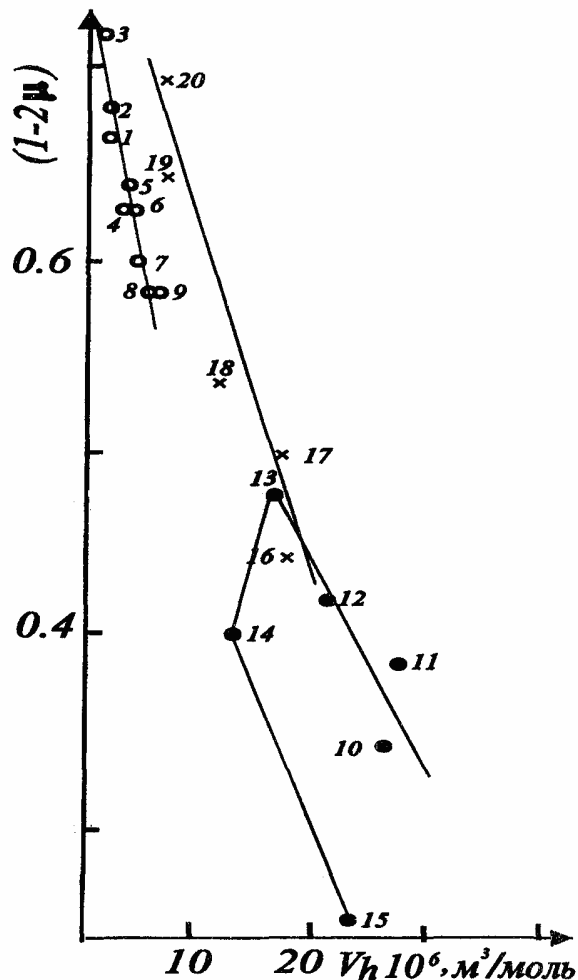

Рис.2. Залежність $(1-2\mu)$ від об'єму флуктуаційної мікропорожнини V_h для оксогалогенідних (1-9), низько- (10-18) та висококоординуваних (19-24) халькогенідних стекол. Номери точок відповідають номерам стекол в таблиці.

Спостерігається відмінність залежності $(1-2\mu)$ від V_h/v та V_h (рис.1 і 2) для халькогенідних та оксогалогенідних стекол, каркас сітки яких побудовано переважно із тригонально-зчленованих структурних одиниць типу $AsS_{3/2}$, від тієї, яка є

для стекол кисневмісних систем що, очевидно, зумовлюється відсутністю іонного компонента в хімічному зв'язку. Для стекол системи As – Se (точки 10–15) на досліджуваних залежностях спостерігається наявність перегинів, які можна зв'язати із зміною типу структурних одиниць, що переважають в даній області концентрацій.

Таким чином, параметри теорії флуктуаційного вільного об'єму f_g , V_h , E_h та p_{im} суттєво залежать від характеру структурних одиниць, з яких побудований основний каркас сітки досліджуваних стекол. Спостерігається лінійна залежність коефіцієнта Пуассона μ неорганічних стекол від граничних середньоквадратичних зміщень кінетичних одиниць із рівноважних положень.

Література

1. Я.И.Френкель, *Кинетическая теория жидкостей*, (Л.: Наука, 1975).
2. Д.С.Сандитов, Г.М.Бартенев, *Физические свойства неупорядоченных структур*, (Наука, Новосибирск, 1982).
3. Д.С.Сандитов, С.Ш.Сангадиев, *Высокомолекулярные соединения*. С. А. **41**, 1 (1999).
4. Т.Н.Мельниченко, Я.П.Куценко, В.И.Феделеш, И.М.Юркин, Т.Д.Мельниченко, *Физ. и хим. стекла*. **27**, 449 (2001).
5. Я.П.Куценко, *Метастабильные фазовые равновесия и стеклообразование в оксогалогенидных системах*. (УМК ВО, Киев, 1992).
6. Л.Г.Айю, В.Ф.Кокорина, *Опт.-мех. пром-сть*. № 6, 50 (1963).
7. Д.С.Сандитов, М.А.Хинданов, С.Ш.Сангадиев, *Физ. и хим. стекла*. **24**, 752 (1998).

PARAMETERS OF THE FREE VOLUME THEORY IN GLASSES WITH TRIGONAL LOCAL COORDINATION

**Т.М.Melnichenko¹, Т.Д.Melnichenko¹, Ya.Ya.Kotsak²,
Ya.P.Kutsenko², P.P.Puga³**

¹ Uzhhorod National University, Voloshyna Str. 54, Uzhhorod, 88000

² Laboratory of Environmental Problems and Radiation Security of Carpathian Region, Universytetska St. 21, Uzhhorod, 88000

³ Institute of Electron Physics, Ukr. Nat. Acad. Sci., Universytetska St. 21, Uzhhorod, 88000

The energy of microcavity formation E_h , microcavity volume V_h , internal pressure p_{im} and fraction of fluctuational free volume f_g in chalcogenide and oxyhalide glasses are calculated from the elastic moduli values (E, μ) and glass-formation temperature T_g . An empirical dependence of $(1-2\mu)$ value on the microcavity volume is determined.